

४. संकल्पाची मूलतत्त्वे

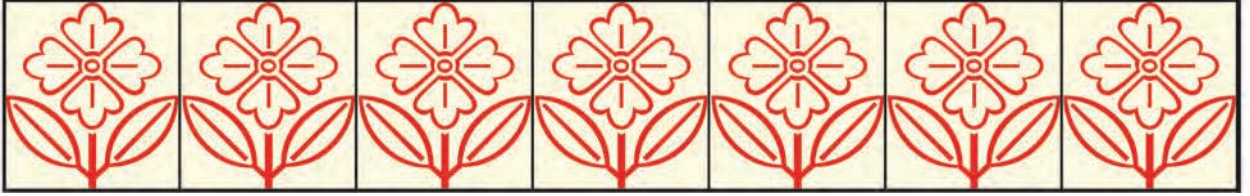
मूलतः निश्चित उद्देशाने एखाद्या पदार्थाची, वस्तूची अथवा गोष्टीची सहेतुक निर्मिती म्हणजे 'संकल्प' होय. उदा. फुलदाणी, पडदे, पंखा इत्यादी. हे सर्व संकल्पाचे आकार आहेत. त्यांचा उद्देश सुशोभित करण्यासाठी व वापरासाठी आहे. या वस्तू देखण्या व सुशोभित दिसण्यासाठी त्यांचे पृष्ठभाग अलंकृत करणे हा प्रधान हेतू असतो. त्यासाठी संकल्प चित्र काढण्याच्या दृष्टीने संकल्पाच्या मूलतत्त्वांची माहिती करून घेणे गरजेचे आहे. निसर्गात जे सौंदर्य दिसते त्याच्या रचनेत काही विशिष्ट तत्त्वे आपणास आढळतात. त्या तत्त्वांचा वापर संकल्परचनेत केल्यास संकल्परचनेचे सौंदर्य वाढते. रचना योग्य व आकर्षक बनते.

संकल्पाची मूलतत्त्वे पुढीलप्रमाणे - १) पुनरावृत्ती २) बदल ३) विरोध ४) उत्सर्जन ५) प्रमाण ६) तोल ७) लय

◆ २.१ पुनरावृत्ती

चित्रामध्ये एखाद्या आकाराची पुन्हापुन्हा योजना केल्याने पुनरावृत्ती होते. या पुनरावृत्तीचे चार प्रकार खालीलप्रमाणे -

१. **नियमित पुनरावृत्ती :** समअंग म्हणजे ज्याच्या दोन्ही बाजू सारख्या आहेत, अशा पद्धतीचा आकार संकल्पात वापरणे.

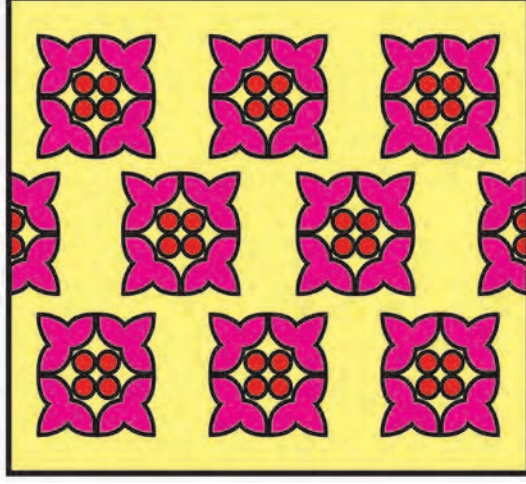
२. **विषमअंग पुनरावृत्ती :** (अनियमित पुनरावृत्ती) ज्याच्या दोन्ही बाजू सारख्या नाहीत असा अनियमित आकार पुन्हापुन्हा संकल्पात वापरणे.

३. **रेषांकित पुनरावृत्ती :** केवळ ठरावीक तऱ्हेच्या रेषा पुन्हापुन्हा काढल्याने रेषांची पुनरावृत्ती साधते.

४. **सर्वव्यापी पुनरावृत्ती :** सर्व दिशेने सर्व जागा व्यापेल अशा एक अथवा अनेक आकारांची पुनरावृत्ती करणे. उदा. साडी, पडदा यांसारख्या कापडांवर एकाच आकाराची पुनरावृत्ती सर्वत्र केलेली असते.

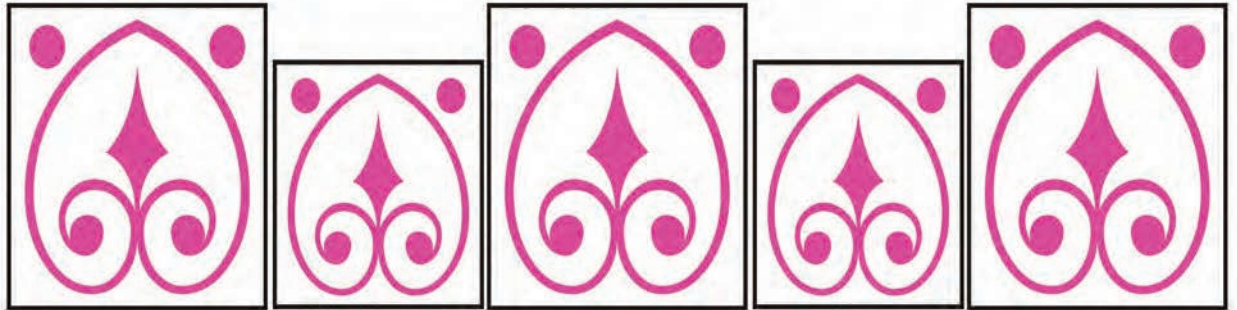
२.२ बदल

चित्रात विविधता आणण्यासाठी जो आकार पुनरावृत्त करावयाचा त्याच्या मांडणीत, आकारमानात किंवा रंगछटेत बदल केला जातो. त्यामुळे पुनरावृत्तीचा आनंद तर मिळतोच पण त्याबरोबरच बदलही जाणवतो. बदलाचे दोन प्रकार आहेत. (१) बाह्यबदल (२) आंतरबदल

१. **बाह्यबदल :** पुनरावृत्त आकाराचा व पार्श्वभूमीचा उलटसुलट भाग छटांनी व रंगांनी भरल्यास बाह्य बदल होतो.

२. **आंतरबदल :** पुनरावृत्त आकारांच्या स्थितीत, आकारमानात, आकारात, छायाभेदात, रंगात अगर अंशाच्छादन पद्धतीने बदल केल्याने आंतरबदल होतो.

आकारमानात बदल

- (१) स्थितिबदल : तोच आकार वेगळ्या दिशेने काढल्यास होतो.
- (२) आकार बदल : वेगवेगळे आकार वापरल्यास साधतो.
- (३) आकारमानात बदल: एकच आकार लहान मोठा करून आकारात बदल केल्यास आकारमानात बदल होतो.
- (४) छायाभेदात बदल : त्याच आकाराच्या छटेत बदल करून छायाभेदात बदल होतो.
- (५) रंगात बदल : छायाभेदाच्या बदलाप्रमाणेच रंगातही बदल करता येतो.
- (६) अंशाच्छादन : एका आकाराचा भाग त्याच तऱ्हेच्या दुसऱ्या आकाराने थोडासा झाकून पुनरावृत्ती करण्याच्या पद्धतीस अंशाच्छादन पद्धती माहणतात.

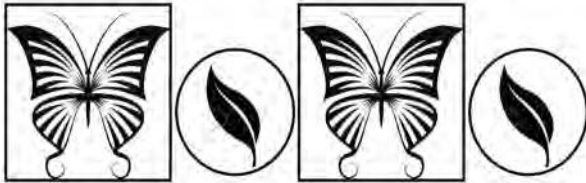
२.३ विरोध

पुनरावृत्तीप्रमाणेच चित्रात विरोधालाही महत्त्व आहे. विरोधामुळे चित्र आकर्षक ठरते. विरोधाचे सहा प्रकार मानण्यात येतात.

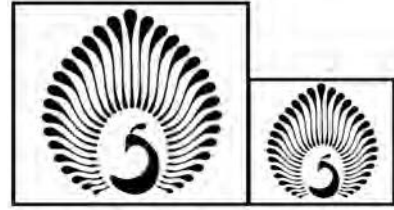
- (१) रेषाविरोध : जाड अगर बारीक रेषा
- (२) आकारविरोध : दोन भिन्न आकार घटक उदा. फुलपाखरू व पान
- (३) आकारमानविरोध : लहान मोठे आकार
- (४) छायाभेदविरोध : फिकट अगर गडद छटा
- (५) रंगविरोध : विरोधी रंगाची रचना उदा. हिरवा व तांबडा
- (६) पोतविरोध : नितळ व खडबडीत पृष्ठभाग

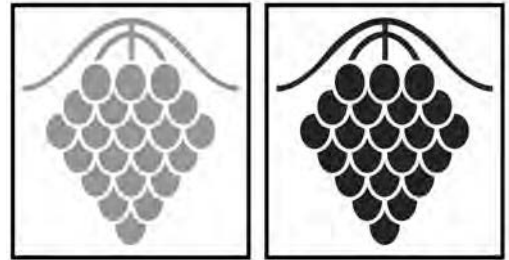
रेषाविरोध

आकारविरोध

आकारमानविरोध

छायाभेदविरोध

रंगविरोध

पोतविरोध

२.४ उत्सर्जन

एखाद्या विशिष्ट स्थानापासून होणाऱ्या आकर्षक रेषा विस्ताराला उत्सर्जन म्हणतात. या मूलतत्त्वाचे विविध प्रकार खालीलप्रमाणे -

१. **बिंदूपासून उत्सर्जन** : संकल्पातील घटकांचा विकास आकर्षकपणे एखाद्या बिंदूपासून होत असेल तर त्याला बिंदूपासून उत्सर्जन म्हणतात. उदा. गवत, पंख्यावरील रेषा

बिंदूपासून उत्सर्जन

२. **मध्यबिंदूपासून उत्सर्जन** : एखाद्या संकल्पातील घटकांचा आकर्षक रीतीने मध्यबिंदूपासून विस्तार व विकास होत असेल तर त्याला मध्यबिंदूपासून उत्सर्जन म्हणतात. उदा. सूर्यकिरण, सूर्यफूल, चाक

मध्यबिंदूपासून उत्सर्जन

३. **आसापासून उत्सर्जन** : संकल्पातील एखाद्या घटकाची योजना आसाच्या (अक्षाच्या) दोन्ही बाजूस करून घटकाचा विकास साधल्यास त्याला आसापासून उत्सर्जन म्हणतात. उदा. पीस, फुलपाखरू, झाडाचे पान

आसापासून उत्सर्जन

४. **पायापासून उत्सर्जन :** एखाद्या घटकाची मांडणी पायावरील रेषेवर केलेली असल्यास, त्याला पायापासून उत्सर्जन म्हणतात. उदा. हाताची बोटे, अग्नीच्या ज्वाळा, झाड.

पायापासून उत्सर्जन

२.५ प्रमाण

चित्रातील एका घटकाच्या दुसऱ्या घटकाशी असणाऱ्या योग्य व तुलनात्मक संबंधाला 'प्रमाण' म्हणतात. संकल्पात प्रमाणाला खूप महत्त्व आहे. चित्रातील आकार व पार्श्वभूमी, त्यांचे एकमेकांशी प्रमाण, रंगांचे व छटांचे प्रमाण यथायोग्य असल्यानेच संकल्प सुंदर दिसतो. हे प्रमाण बरोबर आहे किंवा नाही हे नजरेनेच ठरवायचे असते. अशा तऱ्हेने अनेक प्रमाणांचा अभ्यास करूनच प्रमाणाचे मूल्यमापन करण्याची शक्ती वाढते.

चित्रात खालील काही प्रमाणे योग्य प्रकारे सांभाळली जाणे आवश्यक असते.

प्रमाण

- (१) **रेषा प्रमाण :** चित्रात येणाऱ्या सरळ व वक्र रेषांचे प्रमाण योग्य राखणे आवश्यक असते.
- (२) **आकार प्रमाण :** एकदम मोठा आगर एकदम लहान आकार वापरल्यास चित्रात विसंगती दिसते. आकारमानातील सुसंगत प्रमाणच नेत्राला सुखवते.
- (३) **क्षेत्र प्रमाण :** आकार व पार्श्वभूमी यांनी व्यापलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण सुयोग्य हवे.
- (४) **रंग प्रमाण :** मोजकेच रंग घेणे व त्यांच्या छटेत योग्य त्या प्रमाणात बदल करणे आवश्यक असते.

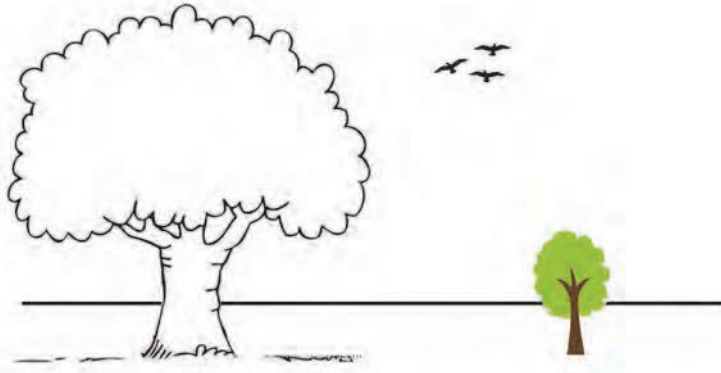
२.६ तोल

तोल म्हणजे अनेक आकारांचे, त्यांच्या आकारमानांचे (क्षेत्रफळांचे) तसेच रंग व छटा यांचे एकमेकांशी असलेले नाते. संकल्पात तोल साधणे आवश्यक असते. तोल नसेल तर चित्रात अस्थिरता निर्माण होते. संपूर्ण संकल्पचित्रात आपले लक्ष खेळते राहिले पाहिजे. कोणताही भाग मोकळा पडल्यामुळे चित्रातील तोल बिघडू शकतो. रेषा, आकार, छायाभेद, रंग व पोत यांच्या साहाय्याने तोल सांभाळता येतो. तोलाचे दोन प्रकार आहेत.

१. समतोल : चित्रात एक अथवा अनेक आकारांची दोन्ही भागात समप्रमाणात विभागणी केल्यास त्याला 'समतोल' असे म्हणतात.

२. विषमतोल : भिन्न आकारांची, छायाभेदांची, रंगांची, क्षेत्रांची, वजनांची असमान मांडणी करून तोल साधल्यास त्यास 'विषमतोल' असे म्हणतात.

२.७ लय

एकाच आकाराची पुनरावृत्ती करून अगर रेषेला ठरावीक टप्प्याने वळणे देऊन चित्रात लय साधली जाते. चित्रातील लयबद्ध रेषांनी व आकारांनी दृष्टीला आनंद होतो.

लय